

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی

مقایسه نظریه اخلاقی ابن مسکویه و فخر رازی

احمد جودکی

استاد راهنما

دکتر حوران اکبرزاده

استاد مشاور

دکتر صدرالدین طاهری موسوی

بهمن ۱۳۹۱

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه ها

کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان: مقایسه نظریه اخلاقی ابن مسکویه و فخر رازی	
نویسنده / محقق: احمد جودکی	
استاد راهنما: دکتر حوران اکبر زاده استاد مشاور / استاد داور: دکتر سید صدر الدین طاهری موسوی / دکتر عبد الله نصری	
کتابنامه:	واژه نامه:
نوع پایان نامه:	بنیادی ☒ توسعه ای ☐ کاربردی ☐
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	سال تحصیلی: ۹۱-۹۲
محل تحصیل: تهران	نام دانشگاه: علامه طباطبائی دانشکده: الهیات و معارف اسلامی
تعداد صفحات: ۱۳۲	گروه آموزشی: فلسفه
کلید واژه ها به زبان فارسی: ابن مسکویه، فخر رازی، اخلاق، سعادت و شقاوت	
کلید واژه ها به زبان انگلیسی: Ibn meskavayh, fakhr razi, Ethic, misery & bliss	

چکیده

الف. موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف):

موضوع پژوهش حاضر به بررسی دیدگاه های اخلاقی ابن مسکویه به عنوان نظریه پرداز اخلاق و فخر رازی به عنوان متفکر اسلامی اختصاص یافته است و هدف آن نشان دادن میزان هم فکری ایشان در حوزه اخلاق است.

ب. مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع، چارچوب نظری و پرسشها و فرضیه ها:

اکثر منابع استفاده شده از تألیفات خود دو اندیشمند بوده است. به ویژه تهذیب الاخلاق، ترتیب السعادات و... از ابن مسکویه و البراهین، مباحث المشرقیه، الاربعین فی اصول الدین و... از فخر رازی. به علاوه از برخی تألیفات قابل توجه درباره آراء ایشان نیز استفاده شده است.

این پژوهش از چهار فصل تشکیل شده که فصل اول آن دربردارنده ی کلیات، فصل دوم شامل آراء اخلاقی ابن مسکویه، فصل سوم شامل آراء اخلاقی فخر رازی و نهایتاً فصل چهارم به مقایسه آراء این دو و بررسی فرضیه ها اختصاص یافته است.

فرضیه ها شامل یک فرضیه کلی و چهار فرضیه جزئی تر است.

پرسش کلی: آیا میان آراء اخلاقی ابن مسکویه و فخر رازی هم زبانی وجود دارد یا خیر؟

فرضیه های عمیق تر:

۱- دیدگاه ابن مسکویه نسبت به صناعت اخلاق چگونه است؟

۲- انسان سعادت مند از دیدگاه ابن مسکویه دارای چه ویژگی هایی است؟

۳- آیا فخر رازی با توجه به پیشینه ی اشعری گری اش، ملزم به سعادت و شقاوت آزادانه است یا خیر؟

۴- جایگاه سعادت دنیوی و تأثیر آن بر سعادت اخروی در تفکر این دو اندیشمند چگونه است؟

پ. روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه گیری و

روشهای نمونه گیری، ابزار اندازه گیری، نحوه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل

داده ها:

روش تحقیق این پژوهش به شیوه ی کتابخانه ای می باشد.

ت. یافته های تحقیق: میان آراء اخلاقی ابن مسکویه و فخر رازی هم فکری وجود ندارد این مطلب

درباره ی مبانی فکری ایشان نیز صادق است.

ث. نتیجه گیری و پیشنهادات:

صحت اطلاعات مندرج در این فرم بر اساس محتوای پایان نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می نمایم.

نام استاد راهنما:

سمت علمی:

نام دانشکده:

رئیس کتابخانه:

سپاسگزاری:

از همسر مهربانم، که در به انجام رسیدن این اثر

نهایت تلاش خود را وقف بنده نمود، کمال تشکر را دارم.

پیشگفتار:

این پژوهش در راستای روشن ساختن دیدگاه های اخلاقی اندیشمندان بزرگی چون ابن مسکویه و فخر رازی تألیف یافته است. امید است این گونه مباحث در بهبود وضعیت اخلاقی جامعه مؤثر افتد. مهمترین مشکلات بر سر راه تحقق این پژوهش در عین صعوبت دسترسی به منابع و عربی بودن زبان تألیف آنها، کم بودن فرصت و بعد مکانی اینجانب بوده که به لطف خداوند خلی در به سرانجام رساندن پژوهش وارد نساخت.

چکیده: موضوع پژوهش حاضر، مقایسه ی آراء اخلاقی ابن مسکویه (۴۲۱ ه.ق) و فخر رازی (۶۰۶ ه.ق) است. ابن مسکویه یک فیلسوف عقل گرا و فخر رازی متکلم اشعری مسلک و مخالف سر سخت فلسفه ی یونان است. از چهار فصل پژوهش حاضر، فصل اول به کلیات و سه فصل پایانی به آراء این دو متفکر و مقایسه ی آنها اختصاص یافته، در فصل دوم، انسان شناسی و نفس شناسی مسکویه به عنوان مدخل علم اخلاق و به دنبال آن مباحثی چون سعادت و شقاوت، اصول تربیتی و... مورد بررسی قرار گرفته است. او که به مجرد نفس و جایگاه والای انسان در دنیا اشاره دارد سعادت مندی انسان را در نظریه ی حد وسط می داند، هر چند به پیروی از شریعت نیز توصیه می کند. شقاوت انسان نیز به خاطر توجه به دنیا و امور غیر واقعی پدید می آید. با اینکه ابن مسکویه راه روشنی را برای رسیدن به رستگاری بیان می کند ولی گاهی دچار تعارض میان آراء یونانی و شریعت نیز می شود. در ضمن روش تهذیبی که توصیه می کند، مخصوص فلاسفه می داند. مبانی تربیتی او نیز بسیار سخت گیرانه و دور از واقعیت به نظر می رسد، در واقع دیدگاه های افراط گونه ی خود را نسبت به دنیا و لذات آن در اصولی که به والدین توصیه می کند به خوبی نشان می دهد. لذا در نگاه او لذات دنیوی اموری غیر واقعی و لذات روحانی امور حقیقی به شمار می آیند. بر خلاف مسکویه، فخر رازی چندان توجهی به اخلاق نداشته است، لذا در فصل سوم به پیش فرضهای او در باب اخلاق توجه شده و از میان آراء کلامی او، برخی نظرات اخلاقی اش استخراج شده است. انسان شناسی و نفس شناسی او دچار تعارض است و نهایتاً فرشتگان را از انسان بالاتر می داند و نفس را مادی می پندارد. او به حسن و قبح شرعی اعتقاد دارد و در باب جبر و اختیار نیز بر سر دوراهی است. از پیش فرض های فخر نتیجه گرفته می شود که او سرنوشت انسان را به دست خدا می سپارد و سعادت یا شقاوت وی را امری از پیش تعیین شده قلمداد می کند. او سعی دارد بیشتر جانب علم، قدرت و اراده ی خداوند را بگیرد تا اراده و اختیار انسان را، لذا نمی توان او را در باب اخلاق و اصول تربیتی آن صاحب نظر دانست. فصل آخر به بیان مقایسه ی این دو اندیشمند اختصاص یافته است. واژگان کلیدی: ابن مسکویه، فخر رازی، اخلاق، سعادت و شقاوت

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات تحقیق

- ۱- مقدمه..... ۲
- ۲- اهمیت و ضرورت بحث..... ۳
- ۳- طرح مسأله..... ۴
- الف) هدف کلی..... ۴
- ب) اهداف جزئی..... ۵
- ۴- پیشینه ی تحقیق..... ۶
- ۵- زندگی نامه و آثار دو اندیشمند..... ۸
- الف) ابن مسکویه..... ۸
- ب) ابن مسکویه و دیگران..... ۱۲
- ج) فخر رازی..... ۱۴
- ۶- واژگان کلیدی..... ۱۹
- ۷- بررسی منابع..... ۲۰
- ۸- ساختار تحقیق..... ۲۰

فصل دوم: دیدگاه اخلاقی ابن مسکویه

- گفتار اول: انسان شناسی ابن مسکویه..... ۲۳
- الف) مقام و جایگاه انسان در عالم هستی..... ۲۴
- ۱- ویژگی های انسان..... ۲۴
- ۲- تفاوت انسان ها..... ۲۶
- ب) نفس شناسی انسان..... ۲۷
- ۱- دو ساحتی بودن انسان..... ۲۷
- ۲- ضرورت خود شناسی..... ۲۸
- ۳- تعریف و اثبات تجرد نفس..... ۲۹
- ۴- قوای نفس..... ۳۰
- ۵- ویژگی های قوای سه گانه..... ۳۱
- ۶- رابطه ی نفس و بدن..... ۳۲
- ۷- سلامت نفس..... ۳۳
- گفتار دوم: اخلاق و راه سعادت..... ۳۵

- ۱- اخلاق..... ۳۵
- ۲- خیر و سعادت..... ۳۷
- الف) تفاوت سعادت و خیر..... ۳۸
- ب) متعلق سعادت، روح یا بدن؟..... ۳۹
- ج) راه دست یابی به سعادت..... ۴۰
- ۳- سعادت‌مندی و اجتماع..... ۴۳
- ۴- شر و شقاوت..... ۴۵
- الف) اسباب شقاوت..... ۴۵
- ب) مراتب نزولی شقاوت..... ۴۶
- گفتار سوم: فضیلت و اقسام آن..... ۴۷
- ۱- تبیین فضایل..... ۴۸
- فضایل فرعی تحت فضایل اصلی..... ۴۹
- ۲- عدالت..... ۵۰
- الف) ویژگی های عادل..... ۵۰
- ب) مواضع عدالت..... ۵۰
- ج) کسب فضیلت در پرتو معرفت..... ۵۱

- ۳- اضماد فضایل..... ۵۲
- گفتار چهارم: اصلاح در اخلاق..... ۵۵
- ۱- اقسام مردم بر اساس اصول تربیتی..... ۵۷
- ۲- عوامل تربیتی ۵۷
- الف) وظایف پدر و مادر..... ۵۷
- ب) آداب پوشش و غذا خوردن..... ۵۸
- ۳- دوستی و محبت..... ۵۹
- اقسام دوستی و محبت..... ۵۹
- گفتار پنجم: لذت و الم..... ۶۱
- جمع بندی..... ۶۴

فصل سوم: دیدگاه اخلاقی فخر رازی

- گفتار اول: انسان شناسی فخر رازی..... ۷۰
- الف) مقام و جایگاه انسان در هستی..... ۷۱

- ویژگی های انسان..... ۷۱
- ب) نفس شناسی..... ۷۳
- ۱- اثبات وجود نفس و ماهیت آن..... ۷۴
- ۲- قوای نفس..... ۷۷
- ۳- ویژگی های قوای نفس..... ۷۸
- گفتار دوم: سعادت‌مندی و اختیار..... ۸۰
- ۱- جبر یا اختیار..... ۸۱
- ۲- نظریه ی کسب..... ۸۸
- ۳- حسن و قبح..... ۸۹
- ۴- اخلاق و سعادت..... ۹۱
- الف) خُلُق..... ۹۲
- ب) فضایل و رذایل..... ۹۲
- ج) سعادت و شقاوت..... ۹۳
- د) سعادت‌مندی و اجتماع..... ۹۷
- ه) اسباب شقاوت..... ۹۸
- ی) تعلیم و تربیت..... ۹۹

گفتار سوم: لذت و الم..... ۱۰۰

- جمع بندی..... ۱۰۲

فصل چهارم: مقایسه ی آراء دو اندیشمند

۱- نفس شناسی..... ۱۱۰

۲- انسان شناسی..... ۱۱۳

۳- اخلاق و سعادت..... ۱۱۸

۴- لذت و الم..... ۱۲۲

- آزمون فرضیه ها..... ۱۲۶

- منابع..... ۱۲۹

فصل اول:

کلیات تحقیق

۱- مقدمه:

پرداختن به علمی که با سرنوشت انسان رابطه ی مستقیم دارد همیشه از هیجان خاصی برخوردار بوده است. تعیین بایدها و نبایدها این تلقی را روشن می سازد که، اولاً انسان قدرت تشخیص شیوه ی زندگی خود را دارد، و ثانیاً در این راه از آزادی اراده برخوردار است.

با وجود اینکه در میان اندیشمندان اخلاق، اختیار مهم ترین پیش فرض تحقق علم اخلاق را تشکیل می دهد از طرف دیگر وجود عنصری به نام دین قدرت و اختیار انسان را در تعیین سرنوشت خود به چالش می کشد، هر چند برای یک فرد دیندار همه چیز از قبل تعیین شده است ولی با این اوصاف دین هم در انتخاب شیوه ای که ارائه می دهد انسان را مختار می داند.

ابن مسکویه به عنوان یک فیلسوف آزاد اندیش، اخلاق را لازمه ی سعادت می داند. به اعتقاد او انسان جز از طریق اخلاق و البته فضایل نیکو قادر به سعادت‌مندی نیست. او که بسیار متأثر از فیلسوفان یونان است به عنوان یکی از شاخص ترین نظریه پردازان در حکمت عملی (البته تنها در شاخه ی تهذیب اخلاق) شناخته شده است.

در طرف دیگر فخر رازی با وجود عظمت علمی اش چندان اعتقادی به علم اخلاق ندارد. او بنا بر سنت اشعری گری، مهم ترین عنصر در علم اخلاق، یعنی اختیار را از انسان سلب می کند و سرنوشت انسان را به خدا می سپارد.

این پژوهش سعی دارد پس از بیان کلیات، در وهله ی اول به تبیین آراء اخلاقی ابن مسکویه پردازد و تصویر جامعی از آن ارائه کند و در گام دوم تلاش می شود از میان آراء کلامی فخر رازی برخی اصول و مبانی علم اخلاق استخراج شود، تا نهایتاً نتیجه ی روشنی در این زمینه حاصل گردد.

و در آخر به مقایسه ی میان این دو اندیشمند پرداخته می شود تا آنچه هدف این پژوهش بوده تحقق یابد.

۲- اهمیت و ضرورت بحث:

ضرورت پرداختن به اخلاق بر کسی پوشیده نیست. هر متفکری خواه خدا باور باشد، خواه طبیعت گرا، خواه دیندار و مقید به شعائر دینی باشد یا آزاد اندیش و رها از تکالیف، به این نکته به روشنی اذعان دارد که اخلاق و هنجار یک امر جهان شمول است و انسان در زندگی خود مجبور است بایدها و نبایدهایی را برای خود تعریف نماید، خواه این تکالیف به مزاجش خوشایند باشد یا خیر. به هر روی هر فردی لازم است حتی برای پیشرفت اهداف خود نیز اصولی را پذیرا باشد.

در این میان نکته ی مهم و قابل توجه این است که این اصول و قواعد زندگی را با چه ملاک و معیاری می توان تبیین کرد که همگان به آن ملزم باشند و البته چه کسی باید این معیارها را مشخص کند؟ اهمیت بحث زمانی دو چندان می شود که بدانیم تعریف بایدها و نبایدها رابطه ی مستقیمی با سرنوشت انسان ها دارد.

درباره ی این دو مسأله تا کنون دیدگاه های متفاوتی ارائه شده، که هر کدام دارای ویژگی های قوت و ضعف خاص خود می باشند.

در فرهنگ و تمدن اسلامی مسأله از یک سو با پیچیدگی کمتری برخوردار است و البته از نگاهی بسیار پیچیده تر به نظر می رسد.

از این جهت که یک اندیشمند مسلمان دین را ملاک و معیار تفکر خود قرار می دهد، بر همگان روشن خواهد بود که او پا را فراتر از تکالیف و تعالیم شارع مقدس نخواهد گذاشت و هر چه بگوید و بیاندیشد، قبلاً مورد تعیین دین واقع شده است.

اما در نگاهی دیگر مسأله این گونه پیچیده به نظر می رسد که اگر یک متفکر در حوزه ی تمدن اسلامی یا به طور کلی در قلمرو تحت سلطه ی دین بخواهد انگ آزاد اندیشی بر خود بزند و آنچه با عقل خود

می‌سنجد و به دست می‌آورد، بر مردم عرضه کند با مانع بزرگی به نام دین مواجه خواهد شد. این که دین این گونه می‌گوید و من طور دیگری می‌اندیشم، می‌تواند تعرضات بسیاری را پدید آورد و حتی منجر به تکفیر و نابودی اندیشمند شود.

البته در این میان برخی نیز به دنبال آشتی میان دین و عقل بوده‌اند که باید به طور مجزا مورد قضاوت واقع شوند. دو اندیشمند اسلامی یعنی ابن مسکویه و فخر رازی از این تقسیمات مستثنی نیستند. این دو متفکر مسلمان نیز هر کدام معیارهای جداگانه‌ای برای اخلاق و سعادت‌مندی انسان در نظر گرفته‌اند که قابل بررسی است.

هر یک از این دو، به ویژه ابن مسکویه بخشی از تفکرات خود را به این مقوله از زوایای زندگی اختصاص داده‌اند. با توجه به اهمیت مسأله‌ی اخلاق و رابطه‌ی آن با سعادت و شقاوت سرنوشت انسان، لازم است در هر دوره‌ای، از اندیشمندان اخلاق بهره‌مند باشیم یا حداقل با توجه به مشکلات هر برهه‌ای از زمان به تبیین اندیشه‌های اخلاقی متفکران پیشین پردازیم.

مطالعه‌ی این دو اندیشمند نیز در راستای شفاف‌سازی اندیشه‌های ایشان و جهت‌دهی به تعیین ملاک و معیار درست اخلاقی، لازم می‌نمایاند.

۳- طرح مسأله:

پیرامون دیدگاه اخلاقی ابن مسکویه و فخر رازی با توجه به گستردگی بحث مسائل مختلفی می‌توان مطرح کرد. در تبیین آراء اخلاقی این دو اندیشمند در پژوهش حاضر دو گونه هدف تعریف شده است؛

الف) هدف کلی:

هدف کلی در این پژوهش پاسخ دادن به این پرسش است که آیا میان آراء اخلاقی دو متفکر هم‌زبانی وجود دارد یا خیر؟ یا به عبارتی آیا می‌توان ابن مسکویه و فخر رازی را در اخلاق در یک خط فکری قرار داد یا خیر؟

ب) اهداف جزئی:

این پژوهش تلاش می کند در نگاهی جزئی تر و عمیق تر در بررسی آراء اخلاقی این دو متفکر مسائل زیر را بررسی نماید:

۱- دیدگاه ابن مسکویه نسبت به صنعت اخلاق چگونه است؟

۲- انسان سعادت‌مند از دیدگاه ابن مسکویه دارای چه ویژگی هایی است؟

۳- آیا فخر رازی با توجه به پیشینه ی اشعری گری اش، ملزم به سعادت و شقاوت آزادانه است یا خیر؟

۴- جایگاه سعادت دنیوی و تأثیر آن بر سعادت اخروی در تفکر این دو اندیشمند چگونه است؟

پاسخ هایی که قبل از بررسی و تحقیق دقیق و مبسوط به مسائل فوق داده می شود به این شرح است:

۱- از آن جایی که ابن مسکویه انسان را مختار می داند و بخش مهمی از تفکرات خود را به اخلاق اختصاص داده است، به نظر می رسد این صنعت را راهی برای سعادت انسان قلمداد کند.

۲- به نظر می رسد فضایل اخلاقی و ویژگی دینداری در دیدگاه ابن مسکویه تعیین کننده ی انسان سعادت‌مند باشد.

۳- با توجه به جبر گرایی فخر رازی به نظر می رسد او سعادت یا شقاوت آزادانه درباره ی انسان را نپذیرد و عاقبت انسان را با معیارهای دینی بسنجد.

۴- از آن جایی که این دو متفکر، به ویژه فخر رازی به عنوان دو اندیشمند دیندار شناخته شده اند به نظر می رسد سعادت دنیوی در دیدگاه ایشان چندان حائز اهمیت نباشد.

در نهایت به نظر می رسد با توجه به اختلافات بنیادی در مبانی نظری دو متفکر، نتوان آنها را در یک خط فکری قرار داد.

۴- پیشینه تحقیق:

در رابطه با مقایسه ی آراء اخلاقی ابن مسکویه و فخر رازی تا کنون پژوهشی صورت نگرفته است. لذا این پژوهش برای نخستین بار انجام می شود و در نوع خود کاملاً بدیع و جدید می باشد. اما درباره ی آراء اخلاقی ابن مسکویه به گونه ای مجزا و به صورت مقایسه ای تحقیقات فراوانی انجام شده است. به ویژه مقایسه و تطبیق آراء او با بزرگانی چون ارسطو، که ابن مسکویه بسیار متأثر از آن است و خواجه نصیرالدین طوسی، که بسیار متأثر از ابن مسکویه است، بخش مهمی از تحقیقات را به خود اختصاص داده است.

در باب فخر رازی نیز پژوهشی همه جانبه درباره ی اصول و مبادی اخلاق در دیدگاه او صورت نگرفته است. بیشتر پژوهش ها درباره ی این اندیشمند در حوزه ی کلام و تفسیر انجام گرفته است و اکثراً بر مسأله ی جبر و اختیار و صفات خداوند تأکید دارند.

برخی از پژوهش های صورت گرفته به این شرح است:

۱- بررسی تطبیقی اخلاق نیکوماخوس ارسطو و تهذیب الاخلاق ابن مسکویه.

دانشجو: اسماعیل ترکی

استاد راهنما: دکتر حسن فتحی

سال دفاع: شهریور ۹۱، دانشگاه تبریز

این پایان نامه در فصل مربوط به ابن مسکویه بیشتر تکیه بر کتاب «تهذیب الاخلاق» است و به نوعی خلاصه ای از این اثر را ارائه داده است.

در این پژوهش سعی شده است به بیان اختلافات و شباهت های میان ابن مسکویه و ارسطو با تکیه بر دو کتاب «تهذیب» و «اخلاق نیکوماخوس» در حوزه ی اخلاق پرداخته شود.

۲- فلسفه ی اخلاق از دیدگاه ابن مسکویه.